

ERMENİLERİN KURDUKLARI CEMİYETLER ve KOMİTELERİN MARAŞ ve ÇEVRESİNDEKİ FAALİYETLERİ

Nejla GÜNAY*

Özet

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılda kendi iç problemlerini çözmek istemesi ve Batı ile ilişkilerinin artması sonucunda bazı düzenlemeler yaptı. Bu düzenlemelerden ilki “Tanzimat Fermanı”nın ilan edilmesiydi. Devletin halkla ilişkilerini düzenleyen bu fermanın ardından Islahat Fermanı ve Meşrutiyet’in ilan edilmesi geldi. Osmanlı Devleti’nin Anadolu’daki unsurlarından biri olan Ermeniler, Balkanlarda yaşayan halkların çeşitli isyanlar çıkararak bağımsızlıklarını elde etmelerini örnek aldılar. Bunun da etkisiyle önce özerk sonra bağımsız Ermeni devleti kurma amacıyla çalışmalar yaparak yabancı devletlerden destek almaya çalıştılar. Bir taraftan da içerde isyanlar organize ettiler. İsyanların çıkarılması için psikolojik hazırlık, örgütlenme ve silahlanma gerekiyordu. Bu çalışmada, Ermenilerin bağımsızlık için çeşitli şekillerde örgütlenmeleri ve bu örgütlerin faaliyetleri ele alınacaktır. Çalışmada ayrıca Ermenilerin I.Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Maraş ve çevresinde yaptıkları faaliyetlerin ortaya çıkarılması amaçlanmaktadır. Çalışmada Osmanlı arşiv belgeleri ana kaynak olarak kullanılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Maraş, Ermeni, Terör, Zeytun, Kilis.

THE ORGANIZATIONS THAT THE ARMENIANS FOUNDED AND THE ACTIVITIES OF THE COMMITTEES IN MARASH AND ITS SURROUNDINGS

Abstract

In the 19th century, the Ottoman Empire made some regulations as a result of its desire to overcome its internal problems and the improving international relations with west. The first regulation was the declaration of the “rescript of Gulhane”. Following this rescript, which regulates the relationship between the state and the public, royal edict of reform and constitutional

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Ortaöğretim Sosyal Alanlar, Tarih Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi.

monarchy came. Armenians, who lived under the Ottoman Empire in Anatolia, took the Balkan societies as their role models, whom gained their freedom by rioting against the empire. With the help of this situation, Armenians tried to get some support from the foreign states in order to gain their self-governing first, and then to establish the independent Armenian State. Besides, they organized some internal insurrections. For these insurrections, psychological preparation, organization and arming were needed. How the Armenians were organized for independency and the activities of these organizations they founded were investigated in this study. This study also aimed to reveal the activities that the Armenians had been doing in Marash and its surroundings during and after the World War I. In this study, the documents of the Ottoman archives were used as the main sources.

Key Words: Marash, Armenian, Terror, Zeitun, Kilis.

Giriş

Ermenilerin Osmanlı Topraklarında Kurdukları Hayır Kurumları ve Cemiyetler Tanzimat ve Islahat fermanlarının ilanından sonra ülkenin her tarafında çeşitli hayır cemiyetleri kuruldu. Ermeni cemiyetlerinin amacı; okullar, yurtlar, yetimhaneler, hastaneler ve spor tesisleri açarak Ermeni cemaatinin kültürel, bedenî ve hayrî kalkınma ve yardımlaşmasını sağlamaktır.¹ Ermenilerin ilk cemiyeti, 1851 yılında İstanbul'dan Kilikya'ya gönderilen Mıgırdıç Kırımian tarafından kurulan "Ser (Aşk)" dir. Bu cemiyetin amacı Kilikya'da bağımsız bir Ermeni devleti kurmaktır. Bu görüş Patrik Varyebatyan tarafından da desteklenince cemiyet Zeytun, Haçin ve Göksun'da şubeler açtı ve zamanla sadece Zeytun ve Kilikya Ermenilerinin değil tüm Osmanlı Ermenilerinin bağımsızlığı için çalışmaya başladı.²

Diğer bir cemiyet ise 1860'ta İstanbul'da faaliyete başlayan "Hayırseverler Cemiyeti (Benevolent Union)" dir. Başkanlığını Rusya'dan gelen Mikail Nalbandian'ın yaptığı bu cemiyetin amacı Kilikya Ermenilerini, ekonomik ve sosyal açıdan kalkındırmak ve Kilikya'da açılan Ermeni okullarının finansını sağlamaktır. Cemiyet, doğrudan isyan organizasyonlarına katılmamakla beraber, üyelerinden Hasip Şişmanyen ile Mıgırdıç Beşiktaşyan'ın 1862 yılında Zeytun'da çıkan ayaklanmada rolü olduğu bilinmektedir.³

¹ Azmi Süslü, Fahrettin Kırzioğlu, Refet Yinanç, Yusuf Halaçoğlu, Türk Tarihinde Ermeniler, Ankara 2001, s. 167.

² Louis Ziazan Nalbandian, "The Armenian Revolutionary Movement of the Nineteenth Century: The Origins and Development of Armenian Political Parties", PhD thesis, Michigan: Stanford University, 1958, s.119-120.

³ Kamuran Gürün, Ermeni Dosyası, Ankara, TTK Yay., 1985, s.128; Nalbandian, The Armenian Revolutionary, s. 114.

1870–1880 arasında Van’da “Ararat”, Muş’ta “Okul Sevenler”, “Şarklı” ve “Ermenistan’a Doğru”, Adana’da “Kilikya” cemiyetleri kuruldu. Görünürde ihtilalci amaçları olmayan bu cemiyetler 1880’de birleşerek “Birleşik Ermeni Cemiyeti (Miyasiyal Enikorotyon Hoyotis)” adını aldı.⁴

Bunların yanında ihtilalci amaçlarla kurulan cemiyetler de vardı: 1872’de, Van’da, Rusya’nın desteğiyle “İttihad ve Halas” ve 1878’de “Kara Haç” cemiyetleri kuruldu. 1881’de Erzurum’da “Şurây-ı Âli” adıyla kurulan cemiyet, daha sonra “Müdafi Vatandaşlar” olarak adını değiştirdi. Yine Erzurum’da, 1882 yılında “Anavatan Müdafileri”, “Silahlılar” ve “Milliyetperver Kadınlar” cemiyetleri kuruldu. Bunlardan “Anavatan Müdafileri” Ermenileri saldırlardan korumak amacıyla kurulduğunu ifade etse de yıkıcı faaliyetleri olduğu ve Ermenileri silahlandırdığı anlaşılmış ve bazı üyelerinin tutuklanmasından sonra 1882’de kapatılmıştır.⁵ Ermeniler, Doğu illerinde kurdukları bu cemiyetlerden başka, Anadolu’nun iç taraflarında da ihtilalci amaçları olan örgütler kurarak teşkilatlanmaktaydı. 1879 yılında Maraş Komiserliği’nin ele geçirerek merkeze gönderdiği “Kilikya Vatanseverler Topluluğu”na ait mühürler buna iyi bir örnektir.⁶ Kilikya Vatanseverler Derneği, kurulur kurulmaz “Getronegan Yüksek Ermeni Okulu”nu açtı. Yine 1880 yılında Maraş’ta Simbat Pürat tarafından “Kilikya Hamisi” adlı bir dernek kuruldu.⁷

1890 yılında İstanbul’da “Yıldırım” ve “Kurban” cemiyetleri kuruldu. “Kurban” cemiyeti Kafkas Ermenilerinden Dr. Pakrat Navasartyan tarafından kuruldu. Bu cemiyet Tiflis’ten idare edilmekteydi.⁸ Maraş’ta 1901 yılında kurulan “Ermeni Öğretmenler Eğitim Kulübü”, kültürel ve sosyal konularda konferanslar düzenlemeye başladı.⁹

Ermeni Komiteleri

New York Yurtsever Ermeniler Komitesi

New York Yurtseverler Komitesi, Ermeni amaçlarına ulaşabilmek amacıyla Ermeniler arasında örgütlenmeyi sağlamak, yönetmek ve Avrupa Merkez Komitesi’ni oluşturmak amacıyla 4 Nisan 1891 yılında kuruldu. İstanbul’daki Yurtsever Komitesi, 20 Nisan 1891 tarihli mektubunda bir merkez komite kurulmasını destek-

⁴ Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Genişletilmiş 2. Baskı, İstanbul, Belge Yay., 1987, s. 421.

⁵ Gürün, Ermeni Dosyası, s. 129.

⁶ Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1-38, 3. cilt, Belge Numarası 43, s. 186.

⁷ Pars Tuğlacı, Tarih Boyunca Batı Ermenileri, II. cilt, İstanbul, Pars Yay., 2004, s. 563.

⁸ Süslü vd, Türk Tarihinde Ermeniler, s. 169.

⁹ Tuğlacı, Tarih Boyunca Batı, III. cilt, s. 239.

lediğini bildirdi. Komitenin programı 7 Mayıs 1891 tarihinde oylanıp onaylandıktan sonra Avrupa'nın çeşitli kentlerindeki merkezlere gönderildi.¹⁰

Armenekan Komitesi

İlk teşekkül eden Ermeni komitesi olan Armenekan, 1885 yılında Van'da kuruldu.¹¹“Armenekan Partisi'nin kurulmasının amacı ise; Ermenileri, ihtilal yolu ile kendi kendilerini idare edecek bir siyasî teşekküle kavuşturmaktır. Bunun için tüm milliyetçi Ermenileri partinin çatısı altında toplamak ve onlara askerî disiplinle silah kullanmayı öğretmek, silah ve para temin etmek, gerilla kuvvetleri oluşturmak ve halkı genel bir harekete hazırlamaktır.”¹²

Hınçak Komitesi

Hınçak, Ermenice çan, çan sesi, çingirak manalarına gelmektedir. Komite, Avrupa'da eğitim gören, varlıklı ailelerin çocukları olan yedi Rusya Ermenisi tarafından 1887 yılında Cenevre'de kuruldu.¹³ Komite, sosyal demokrat hüviyetinde, Karl Marks'ın prensipleri esas tutulmak suretiyle kurulmuştu. Siyasi programı da Sosyalist-Marksist ve merkezîyetçiydi.¹⁴

Komitenin siyasî amacı, Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan devleti kurarak bunu Rus ve İran Ermenistanlarıyla birleştirmektir.¹⁵

Bu amaçlarına ulaşabilmek için izlenen yol ise; propaganda, gerginlik yaratma, terör, teşkilatlanma ve işçi eylemleri yapmaktır.¹⁶ Komitenin, dikkat çeken en önemli özelliklerinden biri, sadece hükümetin değil hükümet için çalışan Türk ve Ermenilerin de hedefleri arasında olmasıdır.¹⁷

Hem komünist hem de milliyetçi bir görüntü veren Hınçak Komitesi, 1887 yılında fikirlerini yaymak ve taraftarlarının sayısını artırmak için Londra'da,

¹⁰ BOA, HR. SYS. 60/46 (26 Mayıs 1891).

¹¹ Göyünç, Türkler ve Ermeniler, yay. Haz. Kemal Çiçek, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2005, s. 98.

¹² Gürün, Ermeni Dosyası, s. 129.

¹³ Süslü vd, Türk Tarihinde Ermeniler, s.171; Gürün, Ermeni Dosyası, s. 130.

¹⁴ Erdal İlter, Türkiye'de Sosyalist Ermeniler'in Silahlanma Faaliyetleri ve Millî Mücadele'de Ermeniler (1890–1923), Ankara, Kök Yay., 2005, s. 13. Ayrıca Hınçak Komitesinin programı için bkz. Gürün, Ermeni Dosyası, s. 130–131; Uras, a.g.e, s. 432,437–438. Ayrıca programın terörle ilgili bölümleri ve tam metni için bkz. Hüseyin Nazım Paşa, Ermeni Olayları Tarihi, I. cilt, Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., 1998, s.9–12, 178–183. Ayrıca karşılaştırmak için bkz. Ahmet Halaçoğlu, 1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanması, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2005, s. 29–34.

¹⁵ Süslü vd, Türk Tarihinde Ermeniler, s. 171.

¹⁶ Mim Kemal Öke, Ermeni Sorunu (1914-1923), İstanbul, İz Yay., 1996, s. 115; İlter, Türkiye'de Sosyalist Ermeniler'in, s. 13.

¹⁷ Gürün, Ermeni Dosyası, s. 131.

“Hınçak” adını taşıyan gazeteyi Ermenice olarak çıkarmaya başladı.¹⁸ Komite, Osmanlı topraklarında önce İstanbul’da, daha sonra da Anadolu’da; Amasya, Arapkir, Bafra, Eğin, Merzifon, Tokat ve Yozgat’ta örgütlendi.¹⁹ Aslında Hınçak Komitesi’nin Anadolu’da örgütlendiği yerler buralardan ibaret değildi. Antep, Maraş, Adana gibi güneydeki şehirlerde de örgütlenmiş ve özellikle gençler arasında taraftar bulmayı başarmıştı. Mesela, 1895 yılında komitenin Maraş şubesi-nin başında Ter Kovanet adlı bir şahıs bulunmaktaydı.²⁰ Komite teşkilatlanmasını tamamladıktan sonra İstanbul ve Anadolu’da birçok eylem yaptı.*

Taşnaksutyun Komitesi

1890 yılında, Tiflis’te, Hınçaklar’ın memnun edemediği sosyalist olmayan milliyetçi Ermeniler, “Troşak(Bayrak)” adı ile bir cemiyet kurdular ve aynı isimle bir gazete çıkardılar.²¹ Daha sonra Troşak Cemiyeti, Rus Çarlığına karşı kurulan Rus ve Gürcü örgütlerle birleşerek “Taşnaksutyun (Ermeni İhtilalci Federasyonu)” adını aldı.²² Komitenin amacı; Tiflis’teki “Genç Ermenistan”, Van’daki “Armenekan” ve “Hınçak” Ermeni komitelerini birleştirmek, Osmanlı ülkesine çeteler sokmak, buradaki Ermenileri silahlandırmak, köylülere silah kullanmasını öğretmek, çeteler kurmak, çete başlarını yetiştirmek, savunma teşkilatı kurmak ve taraftar toplayarak isyan, ihtilal çıkarmak ve Ermenistan’ın bağımsızlığını sağlamaktı. Komitenin sloganı ise “*Türk’ü, Kürd’ü nerede hangi şartlarda görürsen öldür. Gericileri, sözünden dönenleri, Ermeni haşiyelerini, hainleri öldür, intikam al!*” şeklindeydi.²³

Kendilerine; sosyal-demokrat, sosyalist-ihtilalci, milliyetçi ve âdem-i merkeziyetçi vasıflarını veren Taşnaklar, aslında bir terör örgütü olarak ortaya çıkmışlardı.²⁴ Partinin programı amaca ulaşmak için ihtilalci gruplar kurarak isyan çıkarmak ve bunun için de Rus nihilistlerini örnek almak esasına dayanmaktaydı.²⁵ Partinin amblemi de amaçlarını yansıtacak şekilde tasarlanmıştı. Amblemdede; kürek, kalem

¹⁸ Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni, s. 441.

¹⁹ Göyünç, Türkler ve Ermeniler, s. 99.

²⁰ BOA, Y.PRK. ASK. 132/45 (1315 R 20 /17 Eylül 1897). Ter Kovanet’in Maraş’taki faaliyetleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Halaçoğlu, Bir Ermeni’nin İtirafları 1895 Maraş Ermeni Olayları, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2007.

* Kumkapı Olayı, Sason İsyanı, Zeytun İsyanı bu eylemlerden bazılarıdır.

²¹ İltar, Türkiye’de Sosyalist Ermeniler’in, s. 14.

²² Göyünç, Türkler ve Ermeniler, s. 100; Gürün, Ermeni Dosyası, s. 132.

²³ Süslü vd, Türk Tarihinde Ermeniler, s. 172.

²⁴ İltar, Türkiye’de Sosyalist Ermeniler’in, s. 15.

²⁵ Gürün, Ermeni Dosyası, s.133. Taşnaksutyun Komitesi’nin 1892 yılında, “Ermeni İhtilal Cemiyeti Programı” adı altında yayınladığı programın tam metni için bkz. A.Halaçoğlu, 1895 Trabzon Olayları, s.37–40. Ermeniceden tercüme edilmesinden kaynaklandığını düşündüren bazı küçük farklılıkları karşılaştırmak için bkz. Hüseyin Nazım Paşa, Ermeni Olayları Tarihi, s. 183–187.

ve hançer vardı. Kürek, işçileri; kalem, aydınları; hançer ise savaşçıları ve fedailerini ifade ediyordu.²⁶

Amaçlarına ulaşmak için her yolu deneme kararlılığında olan komite, tıpkı Hınçaklar gibi Türklerin yanı sıra kendilerinden olmayan Ermenilere saldırarak olaylar çıkmasını sağlamayı amaçlamaktaydı. Böylece dış güçlerin olaylara karışması temin edilecek ve bu şekilde Ermeni milliyetçileri bağımsız bir devlet kuracaklardı.²⁷ Taşnak'ın emirlerini yerine getirmeyen herkes hain ilan edildi ve kendilerince cezalandırıldı. Mesela I. Jamharian adlı varlıklı bir Ermeni, 30000 ruble ödemeyi reddettiği için bıçaklanarak öldürüldü. Kendi ırkından olanlara bile insafsızca hareket eden Taşnak üyeleri, Ahtamar Kilisesi papazı A. Vartabet ile yardımcısı Mihran ve D.Davit, G. Manoug, B. Capamajian, B. Atamian, S. Keyfijan, M. Aghazarian, ve H. Arakelian gibi Ermeni toplumunun ileri gelenlerini keyfi hareketlerine karşı koydukları için öldürdüler. İzmirli Baliozian ve Erzurumlu Gerekztian da bu gerekçe ile Ermeni militanlar tarafından öldürüldü.²⁸

Ermeni milliyetçilerinin mücadele metodu olarak terörü seçmelerinin iki önemli sebebi vardı. Birincisi, bağımsız devlet kurmayı amaçladıkları bölgelerdeki Müslüman Türk çoğunluğu ya katlederek ya da göçe zorlayarak bölgede çoğunluğu sağlamak, ikincisi, meydana gelen olayları batı dünyasında "Ermenilerin katliamı" şeklinde propaganda ederek Avrupalı devletlerin Ermeniler lehine askerî ve siyasi müdahalesini sağlamaktı.²⁹

II. Meşrutiyet'in İlânından Sonra Ermeni Komiteleri ve Faaliyetleri

Meşrutiyet'in ilân edilmesinden önce Hınçak, Taşnaksutyun, Ramgavar gibi Ermeni komiteleri Osmanlı Devleti tarafından birer terör örgütü olarak kabul ediliyordu. Bunun sebebi komitelerin ayrılıkçı fikirler taşımaları ve amaçlarına ulaşmak için de terör ve propagandayı bir yol olarak seçmeleri idi. Ermeni tarihçileri komitelerin birçok konuda görüş ayrılığı olduğunu, o nedenle de bir araya gelemediklerini söylerler. Bu kısmen doğru olsa da komitelerin kuruluşlarının temel amacı Ermeni ayrılıkçı hareketleridir. Osmanlı Devleti açısından ise komitelerin kendi iç karışıklıkları değil bu amacı taşımaları önemliydi. Dolayısıyla Türk tarih yazımında bağımsızlık ya da otonomi kararını hangi Ermeni komitesinin aldığı değil bu kararın Ermeniler tarafından alınması hususu daha çok irdelenmiş,

²⁶ İter, Türkiye'de Sosyalist Ermeniler'in, s. 15'te 14 numaralı dipnot.

²⁷ Stanford J. Shaw&Ezel Kural Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, çev. Mehmet Harmancı, 2. Baskı, II. Cilt, İstanbul, e Yay., 1983, s. 253.

²⁸ Türkkaya Ataöv, "İki Olağanüstü Ermeni Kaynağı-Papazian ve Katchaznoui-", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İle İlişkileri Sempozyumu, Ankara, 1985, s. 294.

²⁹ Yusuf Sarımay, "Ermeni Tehciri ve Yargılamalar", Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslar arası Sempozyumu Bildirileri, Haz. Hale Şıvgın, Ankara, 2006, s. 258.

komitelerin içyapısı pek de merak edilmemiştir. O açıdan Ermeni komitelerinin faaliyetlerinin detayları Türk tarih yazımının eksikliğidir ve bu eksiklik giderilmelidir.

Meşrutiyet'in ilân edilmesinden sonra Ermeni siyasî partileri ve diğer Ermeni ileri gelenleri genel olarak hükümetle iyi ilişkiler içinde olma çabası gösterirken bir taraftan da köylerde gizli silahlı çeteler kurdular. Bu çetelerin kurulması ve özellikleri hakkındaki ayrıntılı bilgilere özellikle Taşnaksutyun Komitesi'nin köylerle ilgili genelgelerinde rastlamak mümkündür.³⁰ Ermeni komitelerinin güney bölgelerinde de Meşrutiyet'ten sonra da Kilikya Ermeni Krallığı'nı yeniden canlandırma amacıyla çeşitli çalışmalar yaptıkları Osmanlı makamlarınca tespit edilen bir durumdu. Ancak bu yeni ortaya çıkan bir amaç olarak algılanmamalıdır. Nitekim Hınçak Komitesi 1887 yılında kurulduktan çok kısa süre sonra 1891'de Adana ve çevresinde örgütlenmiş, 1895'te Zeytun'da isyan başlatarak Büyük Devletlerin konuya müdahil olup arabuluculuk yapmasını sağlamış ve bazı isteklerini hükûmete kabul ettirmeyi başarmıştı.³¹

Meşrutiyet'in ilan edildiği 1908 yılından itibaren örgüt üyesi olduklarının Osmanlı hükûmetince tespit edilmesinden dolayı yurt dışına kaçan başta Karekin Pastırmacıyan (Armen Garo) olmak üzere çok sayıda Ermeni yurda döndü.³² Çünkü Meşrutiyet'in ilân edilmesinden sonra daha önce terör örgütü kabul edilen Hınçak ve Taşnaksutyun komiteleri yasal siyasî partiler hâline geldiler.³³ Bu siyasî partiler Anadolu'nun birçok bölgesinde kulüpler açıp Ermeni halkı oralarda toplayınca Müslüman ahalinin şüphe ve tedirginliği arttı.³⁴ O sırada hükûmet "her şeyi serbest

³⁰ Ermeni Komitelerinin Â'mâl ve Hareketi İhtilâliyesi, haz. H. Erdoğan Cengiz, Ankara 1983, s. 176-180.

³¹ Adana ve çevresinde Hınçak Komitesi'nin ilk kuruluşu, üyeleri ve faaliyetleri hakkında bkz. Nejla Günay, Maraş'ta Ermeniler ve Zeytun İsyanları, İstanbul, IQ Yay., 2007, s.263-279. Komitenin bölgede çıkardığı isyanlar için bkz. aynı yer, s. 287-321.

³² Bu konuda bkz. Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, cilt IV, Genelkurmay Başkanlığı Atase ve Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 2006, s.3, 5, 7 vd. Recep Karacakaya, "İstanbul Ermeni Patriği Mateos İzmirlıyan ve Siyasî Faaliyetleri", Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri, 1.cilt, Ankara: ASAM, 2003, s.390; Yalçın Özalp, Millet-i Sadıka Patırtısı ve Maraş, yay. Yılmaz Akçakale, İstanbul: t.y., s. 226.

³³ Komiteler Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde şubeler açmak isteyince yerel makamlar o güne kadar terör örgütü olarak kabul edilen komitelerin bu girişimlerini merkeze bildirip nasıl hareket edeceklerine dair görüş sorunca kendilerine Taşnak ve Hınçak komitelerinin İstanbul'da şube açmalarına izin verildiği dolayısıyla taşrada da şube açmalarında bir sakınca olmadığı bildirildi. Bu konuyla ilgili olarak oldukça fazla yazışmanın (45 varak) yer aldığı belge için bkz. BOA. Dahiliye Nezareti Siyasî Kısım Evrakı (DH. SYS.), 65/2.

³⁴ Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, cilt II, Ankara 2010, s. 13.

bıraktığı gibi” silah ticaretini ve ithalatını da serbest bırakmıştı.³⁵ Bu, Ermenilerin hızla silahlanmalarına zemin hazırladı. Ermeniler, Meşrutiyet idaresinin kendilerine verdiği geniş özgürlükten yararlanarak, “*ilk aşamada kendilerini savunmak*”, daha sonra da “*hak iddialarını saldırgan biçimde elde etmek*” amacıyla ülkeye kolaylıkla silah ve mermi sokabiliyorlardı.³⁶ Büyük Devletler Akdeniz ve Bağdat Demiryolu nedeniyle stratejik önemi olan Çukurova’da bir Ermeni devleti kurulması konusunda Ermenileri tahrik etmişlerdi. Öte yandan Bulgar, Sırp ve Girit hareketleri ve iç isyanlar Ermeni komiteleri tarafından bir fırsat olarak kabul edildi. Onların yaptıkları plana göre; Ermeniler ayaklanıp olaylar çıkaracaklar ve hükümete karşı direneceklerdi. Bunun üzerine Avrupa devletleri olaylara müdahale ederek zırhlılarını Mersin’e gönderecekler ve Kilikya’yı Ermenilere vereceklerdi.³⁷ Hatta “*Büyük Ermenistan*”ın kurulması Avrupa Devletleri tarafından onaylanacaktı.³⁸

Komiteler, bu amaçlarına ulaşabilmek için Doğu illerinden Adana’ya nüfusa kaydettirmeksizin birçok Ermeni göç ettirdiler. Adana’ya yurt dışından gelen Ermeniler de köylere dağıtılarak yerleştirilmekteydi.³⁹ Öte yandan mevsimlik işçi oldukları bahanesiyle Maraş, Harput ve Diyarbakır’dan çok sayıda Ermeni bölgeye getirilerek işgal edilen boş arsalarda ya da kasabalardaki Ermeni evlerinde barındı-

³⁵ Cemal Paşa, Hatırat, haz. Metin Martı, 5. b., İstanbul: Arma Yay., 1996, s.359. Cemal Paşa’nın “Hatırat”ının baskıları arasında bazı farklar olmasından dolayı eserin diğer baskılarında Adana Ermeni olaylarının anlatıldığı bölümler için bkz. Cemal Paşa, Hatıralar, Tamamlayan, Behçet Kemal, Selek Yay., M.Sıralar Matbaası, 1959, s.348-355; Cemal Paşa, Hatırat(1913-1922), Haz. Ahmet Zeki İzgöer, Hatıralarla Yakın Tarih Dizisi, Nehir Yay., İstanbul, 2006, s.348-357.Silah almanın ne kadar kolay ve sıradan bir iş olduğu konusunda bkz. Vahakn N. Dadrian, İttifak Devletleri Kaynaklarında Ermeni Soykırımı, çev. Ali Çakıroğlu, İstanbul, Belge Yay., 2007, s. 215.

³⁶ Salâhi R. Sonyel, “İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana’da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları (Temmuz 1908- Aralık 1909)”, Belleten, C.LI, S.201, Ankara: TTK Yay., Aralık 1987, s. 1267.

³⁷ Ahmet Rüstem Bey, La Guerre Mondiale et La Question Turco-Arménienne, çev. Cengiz Aydın, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2001, s.41; Talât Paşa’nın Anıları, Haz. Alpay Kabacalı, İstanbul: İş Bankası Yay., 2003, s. 24;Uras, Tarih’te Ermeniler ve Ermeni, s. 551; Cemal Paşa, Hatırat, 2006, s. 353; Süleyman Kâni İrtem, Ermeni Meselesinin İyüzü, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul: Temel Yay., 2004, s. 150. İngiltere, Fransa, İtalya, Avusturya, Rusya, Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri’ne ait savaş gemilerinin Mersin Limanı’na geldikleri hakkında bkz. Vahakn N. Dadrian, Ermeni Soykırım Tarihi Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya’ya Etnik Çatışma, çev. Ali Çakıroğlu, İstanbul, Belge Yay., 2008, s. 271.

³⁸ Arsen Avagyan&Gaidz F. Minassian, Ermeniler ve İttihat Terakki İşbirliğinden Çatışmaya, Çev.Mutlucan Şahan, İstanbul: Aras Yay., 2005, s. 16-17, vd.

³⁹ Adana’nın bazı köylerinde saklandıklarının güvenlik birimlerince haber alınmasından sonra kaçan ve daha sonra Maraş civarında yakalanan 20 kişilik Ermeni grubunun Harput ahalisinden oldukları ve Amerika’dan geldiklerini itiraf etmeleri konusunda bkz. BOA. Yıldız Perakende Zaptiye Nezareti Evrakı, 38/36, (1326 Ra 19).

rıldılar.⁴⁰ Ermeniler, bir taraftan da propaganda çalışmalarını hızlandırdılar. Çıkardıkları çeşitli gazetelerde kıtlık nedeniyle yoksul düşen Ermenilerden, mesela Zeytun Ermenilerinden bahsedip Osmanlı Devleti'nin zor ve şiddet kullanarak vergi topladığını bildiren haberler yaydılar. Yaklaşan tehlikenin farkına varan Osmanlı hükümeti bir taraftan bu haberlerin doğru olmadığına halkı ikna etmeye çalışırken diğer taraftan tekzip metinleri yayınlattı.⁴¹

Meşrutiyet idaresinin getirdiği serbestlik ortamı, yönetimin zayıflığı ve coğrafi durum Anadolu'ya silah sokmayı kolaylaştırmaktaydı. Bunların sonucunda Ermeni komiteleri tarafından taraftarlarına kolayca silah dağıtmak üzere Anadolu'da silah depoları oluşturuldu. Adana ve Maraş da önemli silah dağıtım merkezleriydi.⁴²

Bölgede Ermenilerle Türkler arasında gerginlik çıkmasının diğer bir sebebi de Balkanlardan gelen Müslüman göçmenlerin bölgeye iskân edilmesinin Ermenilerin hoşuna gitmemesi ve dağlık bölgelerde mesela Haçin'de* oturan Ermenilerin Çukurova'ya inme çabalarıydı.⁴³

Hazırlıklarını tamamlayan Ermeniler adeta isyanın bir an önce çıkması için sabırsızlanıyor ve bunun için Müslümanları tahrik ediyorlardı.⁴⁴ Ermenilerin üzerine Ermenistan arması işlenmiş kapları ve Ermenice yazılar yazdıkları sigara kâğıt-

⁴⁰ Mehmed Asaf, 1909 Adana Ermeni Olayları ve Anıları, Çev. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara: TTK Yay., 1982, s. 24.

⁴¹ Takvim-i Vekayi, I.se., ad.151, Pazartesi, 2 Mart 1325(15 Mart 1909)'dan Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Takvim-i Vekayi'de Ermenilerle İlgili Haberler", Belleten, C.LV, S.212-214, Ankara: TTK Yay., 1991, s. 835.

⁴² Erzurum, Van, Bitlis, Siverek, Trabzon, Samsun, Antep, Bursa, İzmit, Adapazarı ve İstanbul diğer silah dağıtım merkezleri olarak kullanılmaktaydı. Bkz. İlder, Türkiye'de Sosyalist Ermeniler'in, s. 39-40. Silahlanmanın bölge genelinde olduğunu anlamak için Maraş'ta Müslüman halkın silahlanması ve Ermeni komitelerinin faaliyetlerini artırması hususunda bkz. Artem Ohandjanian, Österreich-Armenien Faksimilesammlung diplomatischer Aktenstücke 1877-1936, Wien, 1995, no. 662; HA PA XII 198 no. 15/E, cilt IV, s. 3340'dan Avusturya-Macaristan ve Ermeni Meselesi, haz. İnanç Atılğan&Kerstin Tomenendal, cilt. IV, Viyana, 2004.

* Bugün Adana'ya bağlı Saimbeyli kazası.

⁴³ Raymond H. Kévorkian, Le Génocide des Arméniens, Paris, Odile Jakob, 2006, p. 107-108.

⁴⁴ Ermenilerin tahrik eden tutumlarının Alman ve İngiliz belgelerinde de açıkça gösterilmesi Ermeni yazarlarının bu durumu inkâr edememelerine sebep olmaktadır. Adana Vilayeti İngiliz Konsolos Muavini Doughty Wyllie, Ermenilere atfen şöyle demiştir: "*Fazlasıyla yaygın ve Türkler'e doğrultulan, şiddetli ve tahkirkar lisan. Müselleh Ermeni'nin patırtısı ve devasız gevezeliği Türkü tahrik etti...*" Britanya Hariciye Arşivi, FO, 24/220, genel rapor s.70, ek no.48'den Vahakn N. Dadrian, Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller Toplu Makaleler Kitap 1, Çev. Atilla Tuygan, İstanbul: Belge Yay., 2004, s. 6.

larını piyasaya çıkarmaları Müslüman ahaliyi endişeye sevk etmekteydi.⁴⁵ Öte yandan ayrılıkçı emelleri olduğu bilinen Taşnaksutyun ardından Hınçakların da Adana'da "Milli Lokal" açması ve buralarda bağımsız Ermenistan özlemini dile getiren konferanslar verilmesi Ermenilerin Müslümanlara olan düşmanlığını daha da artırmaktaydı.⁴⁶ Gökdereliyan Garabet gibi komite üyesi bazı Ermenilerin evlerine nişan levhaları asıp Ermeni gençlerine atış talimi yaptırmaları gerginliğin hat safhaya çıkmasına sebep oldu.⁴⁷

Ermenilerin bu şekilde hazırlık yapmaları Müslümanların gözünden kaçmıyor ve bu durum iki taraf arasında kin ve nefret duygularının artmasına sebep oluyordu. Buna rağmen Adana'daki yerel hükûmetin bu durumu düzeltme çabası göstermemesi ve iki taraf arasında birbirlerine beslenen kötü duyguların her geçen gün artması sonucunda Müslümanlar ve Ermeniler arasında silahlanma yarışı başladı. Ermeni gazeteleri Ermeniler için silahlanmanın Meşrutiyeti, şahıslarını, şereflerini, mallarını korumak ve savunmak için elzem olduğunu sorumsuzca yazıyorlardı. Ermenilerin silahlanmasını Müslümanlara yönelik bir saldırı olacağı şeklinde yorumlayan Müslümanlar da dindaşlarını hazır olmaları için uyarıyorlardı. Üstelik her iki taraf da satın aldıkları silahlarını bağlar arasında, şehrin civarında, hatta şehir merkezinde denemekten çekinmiyorlardı.⁴⁸

Meşrutiyet'in ilanı ayrılıkçı fikirleri olan Ermeni komitelerini ortadan kaldırmadığı gibi bu gizli teşkilatların alenileşip meşruiyet kazanmalarına vesile oldu. 4 Ocak 1909'da Maraş'tan Kilikya'ya gönderilen bir Fransız diplomatik mesajında; yeni rejimin yerleşmesi için çaba gösteren İttihatçıların mahallî liderleriyle önde gelen Hristiyanlara karşı baskı ve kıtal tehlikesinden söz edilmekteydi.⁴⁹ Öte yandan Adana'da Ermenilerin Meşrutiyetin en ateşli savunucuları olup Meşrutiyet'in ilanını uzun süren etkinliklerle kutlamaları burada gerginliği iyice tırmandırdı.⁵⁰ Bu durumu fark eden İttihat ve Terakki Partisi'nin yerel birimleri çeşitli tedbirler alma ihtiyacı duyarak Çukurova'da eski rejim yandaşları ve nüfuzlu aşiret liderlerinin baskısından çekinen Hristiyan ileri gelenlerinin korkularını hafifletmek amacıyla bölge askerî valisiyle Adana Valisi Bahri Bey'i görevden aldırdı. Ancak alınan bazı tedbirler olayların çıkmasını engellemedi. Ermeniler ve Müslümanlar 14 Nisan

⁴⁵ Son Vak'anüvis Abdurrahman Şeref Efendi Tarihi II. Meşrutiyet Olayları (1908–1909), Haz. Bayram Kodaman, Mehmet Ali Ünal, Ankara, TTK Yay., 1996, s. 71.

⁴⁶ Anadol, Tarih Boyunca Türk-Ermeni Meselesi Ermeni Dosyası, İstanbul, Bilge Karınca, 2007, s. 284.

⁴⁷ Osmanlı Belgelerinde 1909, s. 16.

⁴⁸ İrtem, Ermeni Meselesinin İçyüzü, s.158–160. Osmanlı Belgelerinde 1909, s. 75.

⁴⁹ Kévorkian, Le Génocide, p. 101.

⁵⁰ Dadrian, Ermeni Soykırım Tarihi, s. 270.

1909 günü başlayan ve Mayıs ayının ortalarına kadar aralıklarla devam eden olaylar çevre illere de sıçradı. İki taraftan da ölen, yaralanan ve evini terk etmek zorunda kalanlar oldu.

Adana olaylarında yaşanan acılardan ders almayan Taşnaksutyun ve Hıncak komiteleri Ermenileri silahlandırmak için yeniden harekete geçtiler. Komitelerin bütün birimlerine gönderilen talimatnamelerde, her Ermeni'nin silahlı olmasının önemi vurgulanmıştır.⁵¹ Bu da Ermenilerin bağımsız devlet olmak için silahlı direnişi metot olarak belirlediklerinin bir göstergesidir. Bu silahlı örgütlenme aynı zamanda siyasi olarak da faaliyet gösteren Taşnaksutyun'un Osmanlı Devleti'nin zor günler yaşadığı Balkan Savaşları sonrasında bir tehdit unsuru olarak karşısına çıktı. Balkan Savaşları sonrasında ıslahat konusunu gündeme getirerek Büyük Devletlerin işe karışmasını sağlayan Ermeniler, bu destekle istediklerini elde ettiler. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Rus ordusuyla işbirliği yapıp cephe gerisinde, Bitlis ve Muş'ta iç cephe açmaları, Osmanlı askerlerini pusuya düşürmeleri ve erkeklerin çoğunun askerde olduğu sırada savunmasız köylere baskınlar düzenleyip çok sayıda insanı şehit etmeleri sebebiyle Osmanlı hükümeti çeşitli tedbirler aldı. Bu tedbirlerden en önemlileri komite liderlerinin tutuklanması ve Ermenilerin cephe gerisine sevk edilmesiydi.

Maraş ve Çevresinde Ermeni Terör Faaliyetleri

Osmanlı hükümetinin Ermeni komitelerini dağıtmaya yönelik politikası ve Ermenilerin tehciri kararı ile Ermeniler küçük gruplar hâlinde örgütlendi. Ermeniler, gasp, katl gibi eylemlerin yanı sıra Osmanlı sınırına tecavüz ve düşman ordusuyla birleşmek amacıyla Halep'te kurdukları silahlı komiteye Halep'te bulunan soydaşlarından üye kaydedip onları silahlandırdılar.

Bu komiteye bağlı olarak faaliyet gösteren 25 kişilik bir kafilenin üyelerinden dokuz eşkıya Maraş'ta yakalandı. Yakalananların verdiği ifadeye göre komitenin üst düzey yöneticilerinin Halep Ermeni Murahhasası Nerses Vartabet, Kazgancı Çarşısı'nda oturan Eczacı Nerses Efendi, Diyarbekrî İsa, Nişan, Muşeg Dikran, tüccardan Kıl Hanı'nda oturan Dikran Müfdikyan, Diyarbakırlı Agop, Sasonlu Muhtar Ohannes ve Şeyh Mahallesi'nden Fırıncı Haço isimli şahıslar olduğu ve bu şahısların örgüte silah ve cephane temin ettikleri belirlendi. Ayrıca

⁵¹ Ohandjanian, Österreich-Armenien Faksimilesammlung, no.715, HA PA XII 201 no.133/G, cilt V, s. 3573-3576'dan Avusturya-Macaristan ve Ermeni Meselesi cilt IV; Seyit Sertçelik, Rus ve Ermeni Kaynaklarının Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci, Ankara, TBMM Yay., 2009, s. 215.

komite reisinin Silvanlı İsa olduğu, Murahhasa Nerses Efendi'nin de ihtilal heyetine reislik ettiği ve aralıklarla Kürt Dağı'na kuvvet çıkarıp burada kuvvet yığıldıktan sonra kendisi de dağa gelerek karşılarına çıkan mahalleri yakıp yıkmayı tasarladığı,⁵² hatta örgütün esas hedefinin Kilis ve Antep olduğu, fırsat bulurlarsa buralara saldıracakları ortaya çıkarıldı.⁵³

Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Maraş'ta yapılan aramalarda bazı evlerde bomba ve dinamitler bulunduğunu⁵⁴ ve Halep'e sevk edilen Ermeniler tarafından çete teşkilatlanmalarına başlandığını bildirerek Kilis'te teşkil edilen 24 kişilik bir çetenin Diyarbakır civarına doğru harekete geçtiğinin duyulması sebebiyle Halep ve Adana vilayetleriyle Urfa, Maraş ve Zor mutasarrıflıklarına teyakkuzda olmalarını emretti.⁵⁵ Ayrıca hükûmet Maraş'ta Ermeni çetelerinin yaptıkları işleri soruşturmak ve inceleme yapmak üzere Emniyet-i Umumiye Müdür Muavini Esat Bey'i görevlendirdi.⁵⁶ Bu görevlendirmede, Esat Bey'in daha önce Ermeni olaylarıyla ilgilenmiş olması ve Ermenice bilmesi etkili oldu.⁵⁷ Avusturya-Macaristan İmparatorluğu Halep Konsolosu kendi Dışişleri Bakanı Burián'a gönderdiği bir raporda, Halep'te Ermenilerin bir çete oluşturduklarını ve Osmanlı askerî üniforması giyerek Avusturya-Macaristan ve Alman konsolosluklarına baskın düzenleyip Osmanlı ülkesinde asayiş ve düzeni bozmayı amaçladıklarını, bunu haber alan hükûmetin 70 komiteci Ermeni'yi Halep'te tutukladığını bildirdi.⁵⁸

29 Kasım 1915'te Maraş Mutasarrıflığı tarafından hazırlanıp başkentteki yetkili birimlere gönderilen raporda, Ermenilerin hangi köylerde kaç kişiyi yaralayıp öldürdükleri ve mallarına verdikleri zararın boyutları ayrıntılı olarak yer aldı. Buna göre; Maraş merkezinde 12 Müslüman öldürüldü, ikisi yaralandı. Dört Müslüman'ın da evi yakıldı. Fatmalı Köyü'nde bir, Hartlap Köyü'nde üç, Öksekköyü'nde dört, Afşarlı Köyü'nde üç, Kümperli Köyü'nde bir, Musalar Obası'nda bir ve Hacı Köşeler Çiftliği'nde iki olmak üzere toplam 27 Müslüman öldürüldü, 16 kişi yaralandı. Ermeni baskınlarında 51 ev yakılırken 33 kişinin eşyası yağmalanıp gasp edildi.⁵⁹

⁵² Maraş Komiser Muavini'nin Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne raporu için bkz. BOA. DH. EUM. 2.Şb., 21/7. Ayrıca bkz. BOA. DH.ŞFR., 63/194(21 Nisan 1332), BOA. DH. ŞFR., 576/68 (1334 Ks 24).

⁵³ BOA. DH. ŞFR., 668/60 (1334 Ke 05).

⁵⁴ Nejla Günay, XX. Yüzyılda Maraş (Ermeniler, Türkler, Müslümanlar), Kahramanmaraş, Ukde, 2012, s. 80.

⁵⁵ BOA. DH.ŞFR., 63/175(20 Nisan 1332).

⁵⁶ BOA. DH. ŞFR. 63/263(27 Nisan 1332).

⁵⁷ BOA. DH. ŞFR. 63/282(28 Nisan 1332).

⁵⁸ Ohandjian, Österreich-Armenien Faksimilesammlung, no.1186; HA PA XXXVIII 369, no.5/P, cilt VII, s. 5153'den Avusturya Macaristan ve Ermeni, cilt VII.

⁵⁹ BOA. DH.EUM.2.Şb., 14/48.

1916 yılının başlarında Ermeni tehcirinin devam ettiği günlerde başka bir Ermeni çetesinin Zeytun'da faaliyet gösterdiği tespit edildi.⁶⁰ Nitekim 14 Ağustos 1916'da 12. Fırka'ya mensupken firar eden İsmail, Mehmet Mustafa oğlu Ahmet ve diğer bir arkadaşı, Süleymanlı Kazası'na iki saat uzaklıkta ormanlık bir alanda yürürlerken 10 kişilik eşkıya grubunun saldırısına uğradı. Eşkıya, adı geçen kişilerin para ve eşyasını gasp ettikten sonra boğulmaları için boğazlarından iple birbirine bağladıktan sonra kaçarak uzaklaşmış, ancak adı geçen asker firarileri ölmemiş, kendilerine geldikten sonra yürüyerek durumu Süleymanlı Kaymakamlığı'na bildirmişlerdir. Maraş Mutasarrıfı Kemal Bey, Süleymanlı Jandarma Komutanı'nı eşkıyanın takip edilmesi için görevlendirmiştir. Yapılan takibatta yedi eşkıya yakalanmıştır. Bunların verdiği ifadeye göre değişik yerlerden firar eden çok sayıda Ermeni'nin Süleymanlı dağlarında toplandığı anlaşılmış, bunun üzerine Maraş Mutasarrıfı Kemal Bey Dâhiliye Nezareti'ne, firar edenlerin mahalli asayiş bozmasına fırsat vermemek için ya Zeytunluların kendi mahallerinden daha uzak bölgelere sevk edilmelerini ya da kaçmalarına fırsat verilmemesinin önemini bildirmiştir.⁶¹ 10 Şubat 1916 tarihinde başka bir Ermeni çetesi Kayseri'nin Efkere nahiyesinde saklandıkları mağarada suç delilleriyle beraber yakalandı.⁶²

Amanos Dağları menzil hattında çok sayıda, tehcirden kaçan Ermeni ve asker firarisi bulunmaktaydı. Bu kişiler hava değişikliği için memleketlerine gönderilen askerlere saldırarak ellerindeki "*tebdil-i heva*" evrakını alıp gelip geçen yolcuları taciz etmekteydi.⁶³ Bu tacizlerin artması üzerine Adana Mıntıkası Kumandanlığı'nın bölgede yaptığı takibat sonucunda 4 Ekim 1916'da 35 asker firarisi ile iki Ermeni yakalandı. Bunlardan bir Ermeni ile iki asker firarisi, eşkıyanın geri kalanının saklandıkları yeri bildiklerini ve gösterebileceklerini ifade ettiler. Yakalananların tamamı Divan-ı Harb'e sevk edildi.⁶⁴

Niğde civarında faaliyet gösteren bir Ermeni çetesinin şimendifer hattını tahrip etmek amacıyla Adana'ya geçmesi üzerine Adana'daki ilgili birimler buna meydan verilmemesi için uyarılmış ve gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir.⁶⁵ Bunun üzerine hemen 45 kişilik bir kuvvet sevk edildi, eşkıyanın geri çekilme ihtimaline karşı Kızıldağ Kayışlı Nahiyesi çevrildi. 28 kişilik bir kuvvet de Pozantı'ya sevk edildi. Eşkıyanın başında Beyoğlu Komiserliği'nden atılmış Topal Agop olduğu belirlendi.⁶⁶ Maraş'taki eşkıyaya karşı ciddi bir mücadele veren hükümet, 28

⁶⁰ BOA. DH.ŞFR., 62/57(6 Mart 1332).

⁶¹ BOA. DH. EUM. 2. Şb., 26/40.

⁶² Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, s.355.

⁶³ ATASE, BDH, K1.4214, Dos.195-57, Fh.1. Krş. Günay, XX. Yüzyılda Maraş, s.82.

⁶⁴ ATASE, BDH, K1.4214, Dos.195-57, Fh.1-8.

⁶⁵ ATASE, BDH, K1.4218, Dos. 193-67, Fh.1-6.

⁶⁶ ATASE, BDH, K1.4218, Dos. 193-67, Fh.1-2.

kişiden oluşan bu çetenin üyelerinin Maraş'tan mı yoksa Doğu vilayetlerinden mi geldiğinin incelenmesini ve izlerinin kaybedilmemesini Niğde Mutasarrıflığından istedi.⁶⁷ Bunun için icap ediyorsa çevre illerle işbirliği yapılmasını da tavsiye etti.⁶⁸

Güney bölgelerinde Ermeni eşkıyadan başka bazı Müslümanların da çete faaliyetleri yapması bölgede asayişin temini için ciddi sayıda kuvvete ihtiyaç duyulmasını beraberinde getirdi. Halep Mülkiye Müfettişi Şekip Bey'in 15 Eylül 1917'de Maraş Livasının asayiş ve inzibatına dair hazırladığı rapora göre sadece Maraş'ta ikisi Ermeni biri Kürt olmak üzere sayısı 25-30 kişiden oluşan üç ayrı eşkıya grubu faaliyet göstermekteydi. Elbistan taraflarında oluşan ve üye sayısını her geçen gün artıran bir Kürt çetesi vardı ve bu çete bölgedeki Kürt köylerinden iâşe ve eleman temin etmekteydi. Çolakyan çetesi 25 kişi olup Zeytun civarında bulunmaktaydı. Bu çetenin en çok ses getiren eylemi Zeytun-Elbistan yolu üzerinde iki muhacirin boğazlanarak öldürülmesiydi. Topal Gâvur veya Topal Agop çetesi diye bilinen çete 30 kişi olup İslahiye ve Pazarcık arasında dolaşmaktaydı. Topal Agop çetesi, Haziran 1917'de Pazarcık'a bağlı Ördekdede Köyü'nü basıp bir imamı şehit etti ve köylülerin üç bin Lirasını gasp etti. Bu olaydan sonra eşkıyanın takibi için ayrılan kuvvetlerden önemli bir kısmı Topal Agop çetesi üzerine gönderildi. Bu, Maraş'ta güvenlik zafiyetine sebep olacağından Maraş Mutasarrıflığı Dâhiliye Nezareti'nden takviye birlikler temin edilmesini istedi.⁶⁹ Dâhiliye Nazırı Talat Bey, Maraş Mutasarrıflığına gönderdiği telgrafta eşkıyanın ortadan kaldırılması için Suriye ve Garbi Arabistan Umum Kumandanlığı ile 7. Ordu Kumandanlığı Vekâleti'nden kuvvet talep edildiğini, gelişmelerin takip edilerek bildirilmesini emretti.⁷⁰ Hükümetin kararlı takibi neticesinde 10 aydır İslahiye ve Maraş civarında faaliyet gösteren, birçok jandarma ve nizamiye askerini şehit etmiş olan Topal Agop ve amcasının oğlu Mardiros Hasan Beğ civarında çıkan çatışma sonrasında öldürüldü. Çatışma sırasında Süleyman Çavuş ile beş asker yaralanırken ahaliden bir kişi şehit düştü. Hükümet şehidin ailesine beş bin kuruş ödenek ayrılmasını ve mücadelede yaralanan askerlere de toplam 150 Lira verilmesini kararlaştırdı.⁷¹

Dördüncü Ordu Komutanı Ahmet Cemal Paşa, İslâhiye dolaylarında Ermeni çetelerini takip etmekle 44. Fırka Komutanı ve çetenin yakın olduğu yerlerdeki zabıt kumandanlarını görevlendirerek 40 kişilik iki müfreze teşkil edilmesini ve jandarma kuvvetlerinin de desteğiyle çetenin derhal yakalanmasını emretti.⁷² Öte

⁶⁷ BOA. DH. ŞFR., 81-112, (12 Teşrinisani 1333).

⁶⁸ BOA. DH. ŞFR., 81-188, (21 Teşrinisani 1333).

⁶⁹ BOA. DH. EUM. 6.şb., 27/25, (8 Kanunuevvel 1333).

⁷⁰ BOA. DH. ŞFR., 81/81 (8 Teşrinisani 1333).

⁷¹ BOA. DH. EUM. 6.şb., 28/9 (1336 Ra 8).

⁷² ATASE, BDH, Kl.4214, Dos. 195-57, Fh.2.

yandan İslâhiye'ye iki müfrezenin komutanı olarak gönderilen Mülazım-ı Evvel Kemal Efendi'nin hazırladığı rapora göre; silahlı bir eşkıya çetesi olmamakla beraber gündüzleri iş başında olan, inşaatlarda amelelik eden Ermenilerden bazılarının geceleri gündüz sakladıkları silahlarını alarak eşkıyalık yaptıkları, hatta bu durumun bölge halkı tarafından da bilindiği, bu kişilerin tamamının elinde inşaat işçisi olduklarına dair İnşaat Müfettişi Fuat Ziya Bey'in imzasını taşıyan belgeleri olduğu, bu durumda bu şahısların tutuklanmalarının mümkün olmadığı, ancak çok büyük bir gözetim altında tutulmaları hâlinde eşkıyalık etmelerinin önüne geçilebileceği bildirilmekteydi.⁷³

İslâhiye'de çetenin ele geçirilmesi için bizzat çalışmalar yapan Adana Jandarma Alay Komutanı 10 Şubat 1917'de çektiği telgrafta, ele geçirilen çete üyelerinin evvelce sürgün edilmiş Ermenilerden olduğu, geri kalanlarla onlara silah temin edenlerin yakalanması için Cebel-i Bereket Mutasarrıfı ile birlikte takibata devam edileceğinin bildirilerek⁷⁴ İslâhiye'nin Şihli Köyü civarında 1 Şubat 1917 günü 32 kişilik Ermeni çetesiyle çatışmaya girildiği, dört şehit ve bir yaralı verildiği, Ermeni eşkıyanın arazinin sarplığından faydalanıp kaçtığı, 5 Şubat 1917 günü yeniden çatışma olduğu, eşkıyadan ikisinin ölü, birinin yaralı olarak ele geçirildiği, ayrıca üç şehit daha verildiği, eşkıyanın Antep tarafına kaçtığı, fesatçıların firarlarına meydan vermemek ve karşı harekât icra edilmek üzere İslâhiye'de bulunan tabur emrine ivedi olarak yeni kuvvet gönderilmesi gerektiği arz olunmuştur.⁷⁵ 8 Mart 1917'de Halep'ten sızarak İslâhiye ve Bahçe kazalarının Maraş'a sınır olan dağlarında Sivaslı Manok adındaki şaki, etrafına topladığı 60 kadar jandarma elbiseli silahlı eşkıya ile birlikte civardaki köylere saldırarak köylülerin bir kısmını öldürdü bir kısmını da yaraladı.⁷⁶ Manok çetesi ayrıca Ekbez Gölü civarında birliklerine giden jandarmalara saldırarak bazılarını şehit edip bazılarını da yaraladı.⁷⁷

Ermeni eşkıyanın Kilis üzerindeki faaliyetlerini artırması üzerine hükümet bölgede yeni tedbirler almak istedi. En çok saldırıya uğrayan ve eşkıyanın barınmaya çalıştığı Kürtdağı bölgesinde yaşayan 15 Müslüman köyün çevresindeki tedbirler artırıldı.⁷⁸ Ne kadar takip edilirse edilsin Ermeni çetelerinin Türkiye-Suriye sınırındaki faaliyetlerinin önüne geçilemiyordu. Adana Valisinin 12. Kolordu Komutanlığı'na 3 Kasım 1917'de bildirdiğine göre; 20 kişilik bir Ermeni çetesi demiryolu, tüneller ve diğer önemli yerlere saldırmak amacıyla Adana sınırlarına girmiş, iki-üç gün evvel 32 silahlı kişi Kamışlı'nın İşçi Bekirli? Köyünü basmış, bir gün

⁷³ ATASE, BDH, Kl.4214, Dos. 195-57, Fh.2-5.

⁷⁴ ATASE, BDH, Kl. 4223, Dos.81-84, Fh.1.

⁷⁵ Türk- Ermeni İhtilafı Makaleler, Ed. Hikmet Özdemir, Ankara: TBMM Yay., 2007, s.194.

⁷⁶ BOA. DH. ŞFR., 74/72 (15 Mart 1333).

⁷⁷ BOA. DH. ŞFR., 74/141 (8 Mart 1333).

⁷⁸ BOA. DH. ŞFR., 573/112 (1333 Ke 15).

önce Pozantı'nın ormanlık bölgesinde 15 silahlı şahsın dolaştığı görülmüş, eşkıyanın yakalanması için hemen harekete geçilse de yeterli jandarma kuvveti temin edilemediğinden başarılı olunamamıştır.⁷⁹ Aynı çete on gün kadar sonra Kamışlı Nahiyesi'ne baskın düzenleyerek bazı evleri yaktı.⁸⁰

Ermeni çeteleri erzak ihtiyaçlarını Müslüman köylerine baskınlar yaparak karşılamaktaydı. Maraş'ta teşekkül ettikten sonra Maraş ve Maraş dışında faaliyet gösteren bir Ermeni çetesi 1918 yılının Haziran ayında İslâhiye'ye bağlı Yanık Köyü'ne 70 kişilik bir grupla baskın yaparak erzak ve hayvan gasp ettikten sonra kaçmayı başarmış, eşkıyanın takibi için jandarma ve askeriyeden müfrezeler çıkarılmıştır.⁸¹ 22 Haziran 1918'de İslâhiye'ye dokuz saat mesafede bulunan Hacılar ve ..?.. köyleri civarında 40 kişilik bir Ermeni çetesi pusuya düşürdükleri yedi jandarmayı, ertesi gün de Sabunsuyu mevkiinde dördü ahaliden ve ikisi jandarmadan olmak üzere altı kişiyi katletti.⁸² Temmuz ayı başlarında da 44. Tümen mıntikasında bir asker kaçağının takibi için görevlendirilen bir onbaşı ile iki er, İslâhiye yakınlarında İntelli denilen bölgede Zincirli ve Süleymanağa köyleri arasındaki sazlıkta Ermeni çeteleri tarafından şehit edildi. Olayın demiryolu hattının çok yakınındaki dağlık bölgede meydana gelmesi, üstelik eşkıyanın izini hemen kaybettirmeyi başarması akla demiryolunda çalışan işçi ve hizmetlilerin çete oluşturduğu fikrini getirmekteydi. Bu nedenle 12. Kolordu tarafından oluşturulacak bir müfrezenin Adana jandarma müfrezesiyle beraber İslahiye-Osmaniye demiryolu hattı tarafındaki Cebel-i Bereket Mutasarrıflığı bölgesini iyice tarayarak suçluları yakalayıp cezalandırılması kararı verildi.⁸³

Eşkıyanın yakalanması için bölgeye 6 Ağustos 1918'de takviye kuvvetler gönderildi.⁸⁴ Çeteler yakalanamayınca 12 Ağustos 1918'de 10. Depo Alay Komutanlığı'na bağlı iki tabur, Ermeni çetelerini yakalamak üzere görevlendirildi.⁸⁵

Mondros Mütarekesi'nden Sonra Ermeni Terör Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nı kaybedip Mondros Mütarekesi'ni imzalamasından sonra güneyde faaliyet gösteren Ermeni çeteleri daha cesur faaliyetlere yöneldi. Dağdan inen çete mensupları Halep'te toplanarak üç kola ayrıldılar ve Antep, Maraş ve Kilis üzerinden Adana'ya doğru yürümeyi

⁷⁹ ATASE, BDH, Kl.4218, Dos. 193-67, Fh.1.

⁸⁰ ATASE, BDH, Kl.4218, Dos. 193-67, Fh.1-14.

⁸¹ BOA. DH. EUM. 2.Şb., 55/24 (25 Haziran 1334).

⁸² ATASE, BDH, Kl.2688, Dos.130-247, Fh.2, 2-1.

⁸³ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, cilt II, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 2005, s.268.

⁸⁴ ATASE, BDH, Kl.2688, Dos.130-247, Fh. 14.

⁸⁵ ATASE, BDH, Kl.2702, Dos.130A-303, Fh..001.

kararlaştırdılar. Osmanlı hükümeti, bunun uygulanmaması için çeşitli tedbirler aldı.⁸⁶

Dâhiliye Nezareti Ermeni çetelerinin birbirleriyle koordineli bir şekilde faaliyet göstermesi üzerine 7 Kasım 1918'de bir talimatname yayınladı. Buna göre; liva jandarma mevcutlarından bir kısmı başka hizmetlerden muaf tutularak inzibat işlerinde istihdam edilmek üzere müfrezeler oluşturulmaya başlandı. Ayrıca daha önceden çetelerin takip edilmesiyle görevlendirilmiş olan asker müfrezelerinin de yeterli olmaması nedeniyle kuvvetlendirilmesi ve askerlerle jandarmanın birlikte hareket etmesi için gerekenlerin yapılmasına ilişkin emirlerin verilmesi hususu Maraş Mutasarrıfı Ata Bey tarafından İkinci Ordu Kumandanlığı'na bildirildi.⁸⁷ Maraş Mutasarrıfı'nın bu isteği ilgili makamca cevaplandırılarak Ermeni çetelerinin takibi için jandarmadan kuvvet oluşturulması çalışmalarına başlandı.⁸⁸ Ayrıca jandarma haricinde otuzar kişiden oluşan iki Nizamiye müfrezesi de İslâhiye'deki Ermeni çetesinin takibiyle görevlendirildi.⁸⁹

Terör Gruplarının İhtiyaçlarını Temin Etme Yolları

Daha önce sürgün edilen Ermeniler buldukları yerlerden kaçarak Halep'e gelmekte ve burada Amanos dağları, İslâhiye, Pazarcık, Kilis, Maraş ve Zeytun havalisinde bağımsız devlet kurmak amacıyla oluşturulan teşkilata katılarak amaçlarına ulaşmaya kadar eylemlerini devam ettirmek niyetindeydiler. Bunun için Amanos dağları, İslâhiye, Pazarcık, Kilis, Maraş ve Zeytun havalisinde her türlü tahribatı yapmaya çalışıyorlardı. Dağa çıkan Ermenilere her türlü malzemeyi temin edip ellerine ulaştırdıklarından şüphelenilen Halep Şimendifer Merkez Müdürü Mihnas, İstanbul'da oturan Basmacıyan, yine İstanbul'da oturan ve işletme şirketi kasadarı olan Papasyan, Halep istasyon telgraf memurlarından Maraşlı Karamanyan, diğer telgrafçı Balabanyan ve tüccar Tuma kardeşler hakkında gizlice ve çok dikkat edilerek tahkikat yapılması Halep Valiliği'ne emredildi.⁹⁰ Çünkü çeşitli yollarla tedarik edilen silah, cephane ve erzak farklı kişiler tarafından adı geçenlere teslim edilmekte ve böylece söz konusu eşya hiçbir denetime tabi tutulmadan İslâhiye'ye sevk edilip Alis Efendi vasıtasıyla dağıtılmaktaydı. Üstelik bu sevkîyat Şimendifer Başmüdürü Alman milletinden İsviçreli Şoven Donrer'in bilgi-

⁸⁶ BOA, BEO, 4546/340934, 1339 Ra 10.

⁸⁷ ATASE, BDH, K1.2702, Dos. 130A-303, Fh.009,01.

⁸⁸ ATASE, BDH, K1.2702, Dos. 130A-303, Fh.009,02.

⁸⁹ ATASE, BDH, K1.4214, Dos. 195-57, Fh.2-2.

⁹⁰ Günay, XX. Yüzyılda Maraş, s. 86'dan naklen ATASE, BDH, K1.2702, Dos.130A-303, Fh..3-4.

si dâhilinde yapılmaktaydı.⁹¹ Ermeni çetelerinin silah temin ettikleri tek yol bu değildi. Çeteler, Osmanlı Hükûmeti'nin Bahçe ve Meydan-ı Ekber istasyonlarından asker için sevk ettiği silah ve cephaneden bir kısmını aşırıp trenlerle İslâhiye'ye yollamaktaydı. Bu nakliyat makinist Hayik, Sivaslı makinist Vahan ve ateşçi Arakil aracılığıyla kolaylıkla yapılıyordu. Bazen de ekmek çuvallarının altına gizlenen silah ve cephane, İslâhiye'ye götürüldükten sonra ambar memuru Küpeli Anastas tarafından saklanmaktaydı.

Cephane nakliyatı yapılan bir diğer yol ise, bölgede Tahta Köprü ile Aran arasında İspalya şosesinde ateşçilik yapan Hasanbeyli Tarakçı oğlu İbik? ile Ayranağa-İslâhiye arasında işleyen Balast treninde Şukka treninin mntıkasını belirleyen Kartallı Balanyan'ın temin ettikleri silah ve cephaneyi Bahçe İstasyon müdürü ile tutuklu bulunan eski İslâhiye İstasyon müdürüne teslim etmesiydi. Bu faaliyetten Yarbaş İstasyonu'nda telgrafçı olan Ceridyân'ın da haberi vardı. Önce Meydan-ı Ekbez İstasyonu'nda daha sonra Tahta Köprü'de dolaşan Hasanbeyli Marko oğlu Foça, Meydan-ı Ekbez İstasyonu'nda demircilik yapan Hasanbeyli Artin oğlu Agop önceleri eşkiya arasında iken ayrılarak şirkette işe girmişler ve silah ve cephane tedariki ile görevlendirilmişlerdir.

Halep ve Bahçe taraflarında eşkiyanın çeşitli yollarla temin ettiği bu silahların İslâhiye'ye nakledilmesinden İslâhiye Kumandanının da haberdar olduğu istihbar edilmekteydi. Buna göre silah ve cephane İstasyon Kumandanı namına bakkalık eden İsmail Çavuş'un dükkânında bekletilmekteydi. Çoğu zaman İslâhiye İstasyonu'nda kalan silah ve cephaneyi, eski istasyon müdürü Sabit Alis, istasyonda sevk memurluğu yapan Rupen, makasçı Şükrü Osman ve daima yanında bulunan Mehmet Ali Çavuş birlikte gizlice sevk ederek beş altın liraya köylerde satmakta ve parayı kendi aralarında paylaşmaktaydı.

Çetelerin takip edilmesiyle Amanos Dağları, İslâhiye, Pazarcık, Kilis, Maraş ve Zeytun havalisinde her türlü tahribatı yapmalarından dolayı evvelce sürgüne gönderilen ancak bir kısmının kaçtığı anlaşılan Ermenilerin yakalanması suretiyle çetelerin dağıtılması amaçlanmaktaydı. Bu amaca ulaşmak isteyen Başkumandanlık adı geçen tüm şahısların tutuklanarak gerekli işlemlerin yapılmasını emretti.⁹² Öte yandan daha önce tutuklanan, Papasyan, Basmacıyan ve Merkez Başmüdürü Şondermaher'in eşkiyaya sevk ettiği cephaneyi Almanlardan temin ettikleri 44. Fırka Kumandanlığı tarafından tespit edildi ve adı geçenlerle birlikte onlara yardım

⁹¹ Demiryolu hatlarında hatta Amele Taburları'nda çalışan Ermenilerin çetelere yataklık ettikleriyle ilgili tespitler pek çok kez yapılmıştı. Mesela bunun Geyve'deki örneği için bkz. Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, s. 385.

⁹² Günay, XX. Yüzyılda Maraş, s. 87'den naklen ATASE, BDH, K1.2702, Dos. 130A-303, Fh.3-4, 5, 6, 7, 8.

eden bazı kişilerin tutuklanmalarına karar verildi.⁹³Bu kişiler Divan-ı Harb'e sevk edildi⁹⁴ ve Yüzbaşı Cemal Efendi yargılamaları takip etmekle görevlendirildi.⁹⁵

İslâhiye Çamlık ormanında bulunan eşkıyaya yardım edenlerin tutuklanmasıyla erzak sıkıntısı çekmeye başlayan eşkıya başka bölgelere yöneldi. Sayıları 40 civarında olan eşkıya grubunun Kilis civarına gidip erzak toplamaya çalıştığı ve ayrıca sayısı belli olmayan başka bir grubun da Hodi Dağı civarında dolaştığının belirlendiği, eşkıyanın kaçmasını önlemek ve kendi mıntıklarına sokmamak için Gâvur Dağı, Pazarcık ve Antep'te tedbirlerin artırılması istendi.⁹⁶

Ermeni çeteleriyle mücadelede, bir taraftan da eşkıyaya yardım ve yataklık ettikleri belirlenenler tutuklandı veya mıntika dışına sürgün edildi. Mesela Haruniye'deki Alman mektebinde öğretmenlik yapan beş Ermeni ile Haruniye'de demircilikle uğraşan Molkan'ın eşkıyaya yardım etmeleri sebebiyle bölge dışına sürülmeleri eşkıyayı takip etmekle görevlendirilmiş 44. Fırka Kumandanlığı'na uygun görülmüştür.⁹⁷

Sonuç

Osmanlı hâkimiyetindeki Ermeniler ilk olarak Tanzimat ve Islahat fermanlarının ilân edilmesinden sonra örgütlendiler. Hayır kurumu görünümündeki bu ilk örgütlenmelerin Ermenilerde millet olma bilincini uyandırmaya yönelik kültürel faaliyetler olduğu görülür.

Ermeniler, 1880'lerden sonra siyasî içerikli komiteler kurdular. Farklı isimler altında kurulan bu komiteler dağınık bir görüntü verse de hepsinin ortak amacı Osmanlı Devleti'nden ayrılmaktı. Komitelerin bu amaca ulaşmak için terör ve silahlı mücadele yolunu seçmesi, vatandaşlarının can güvenliğini sağlama mecburiyeti hisseden devleti komitelerle karşı karşıya getirdi. Osmanlı Devleti'nin bu iç sorunu yabancı devletlerin konuya müdahale etmesiyle çözülmesi zor bir hâl aldı.

⁹³ Günay, XX. Yüzyılda Maraş, s. 87'den naklen ATASE, BDH, Kl.2722, Dos. 133-51, Fh.003-37.

⁹⁴ Günay, XX. Yüzyılda Maraş, s. 87'den naklen ATASE, BDH, Kl.2688, Dos. 39-243, Fh.003-03.

⁹⁵ Günay, XX. Yüzyılda Maraş, s. 87'den naklen ATASE, BDH, Kl.2722, Dos. 133-51, Fh.003-40.

⁹⁶ Günay, XX. Yüzyılda Maraş, s. 87'den naklen ATASE, BDH, Kl.2688, Dos. 39-243, Fh.003-13. Ayrıca bkz. Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, s. 395.

⁹⁷ Günay, XX. Yüzyılda Maraş, s. 87'den naklen ATASE, BDH, Kl.2702, Dos. 130A-303, Fh. 011, 02.

Osmanlı Devleti, II. Meşrutiyet'in ilân edilmesinden sonra öncekinden çok daha ağır problemlerle karşı karşıya geldi. Bir taraftan Trablusgarp ve Balkanlarda çıkan savaşlarla uğraşan Osmanlı yöneticileri bir taraftan da Ermeni komitelerinin Anadolu topraklarını bölünmeye götürecek talepleriyle boğuşmak zorunda kaldı. I. Dünya Savaşı'nın çıkması durumu daha da zorlaştırdı. Çünkü Osmanlı Devleti'nin savaştığı devletlerden İngiltere ve Rusya Ermeni taleplerini en çok destekleyen ülkelerdi. Ermenilerin bir kısmının cephelerde Rusya'ya yardım etmesi ve içeride çıkarılan isyanların sivil halka zarar vermesi üzerine Ermeni komiteleri dağıtıldı ve Ermeni ahali cephe gerisine sevk edildi.

Bazı Ermeniler silâhlı mücadeleden vazgeçmediler ve Halep'te örgütlendiler. Anadolu'ya sızarak Amanoslar'da faaliyet gösterdiler. Devletin savaş hâlinde olması bu mücadeleyi zorlaştırsa da mücadeleden vazgeçilmedi. Sivil halka zarar verenler ısrarla takip edilerek dağıtıldı.

Ermeni terör gruplarının faaliyetleri Osmanlı ordusunu içeride meşgul etti. Öte yandan bölgede yaşayan sivil halk tedirgin oldu. Terör gruplarının faaliyetleri zaman zaman can ve mal kayıplarına sebep olduğundan devletin zafiyet içinde olduğu izlenimi uyandırılmaya çalışılmış ancak devletin terör gruplarını takibe devam etmesiyle bu mümkün olamamıştır.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

1-Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri (BOA)

a- Bâbıâli Evrak Odası, 4546/340934.

b- Hâriciye Nezareti Siyasî Kısım Evrakı, 60/46.

c- Yıldız Perakende Evrakı Askerî Mâruzât, 132/45.

d- Dahiliye Nezareti Siyasî Kısım Evrakı, 65/2.

e- Yıldız Perakende Zaptiye Nezareti Evrakı, 38/36.

f- Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemî Evrakı (DH. ŞFR.)

BOA. DH.ŞFR., 63/194.

BOA. DH. ŞFR., 576/68.

BOA. DH. ŞFR., 668/60.

BOA. DH.ŞFR., 63/175.

BOA. DH. ŞFR. 63/263.

BOA. DH. ŞFR. 63/282.

BOA. DH.ŞFR., 62/57.

BOA. DH. ŞFR., 81-112.

BOA. DH. ŞFR., 81-188.

BOA. DH. ŞFR., 81/81.

BOA. DH. ŞFR., 81/81.

BOA. DH. ŞFR., 74/72.

BOA. DH. ŞFR., 74/141.

BOA. DH. ŞFR., 573/112.

g- Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umum Müdürlüğü İkinci ve Altıncı Şube
Evrakı

BOA. DH. EUM. 2.Şb., 21/7.

BOA. DH.EUM.2.Şb., 14/48.

BOA. DH. EUM. 2. Şb., 26/40.

BOA. DH. EUM. 2.Şb., 55/24.

BOA. DH. EUM. 6.şb., 27/25.

BOA. DH. EUM. 6.şb., 28/9.

1- Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi
Belgeleri (ATASE)

ATASE, BDH, Kl.4214, Dos.195-57, Fh.1.

ATASE, BDH, Kl.4214, Dos.195-57, Fh.1-8.

ATASE, BDH, Kl.4218, Dos. 193-67, Fh.1-6.

ATASE, BDH, Kl.4218, Dos. 193-67, Fh.1-2.

ATASE, BDH, Kl.4214, Dos. 195-57, Fh.2.

ATASE, BDH, Kl.4214, Dos. 195-57, Fh.2-5.

ATASE, BDH, Kl. 4223, Dos.81-84, Fh.1.

ATASE, BDH, Kl.4218, Dos. 193-67, Fh.1.

ATASE, BDH, Kl.4218, Dos. 193-67, Fh.1-14.

ATASE, BDH, Kl.2688, Dos.130-247, Fh.2, 2-1.

ATASE, BDH, Kl.2688, Dos.130-247, Fh. 14.

ATASE, BDH, Kl.2702, Dos.130A-303, Fh..001.

ATASE, BDH, Kl.2702, Dos. 130A-303, Fh.009,01.

ATASE, BDH, Kl.2702, Dos. 130A-303, Fh.009,02.

ATASE, BDH, Kl.4214, Dos. 195-57, Fh.2-2.

ATASE, BDH, Kl.2702, Dos.130A-303, Fh..3-4.

ATASE, BDH, Kl.2702, Dos. 130A-303, Fh.3-4, 5, 6, 7, 8.

ATASE, BDH, Kl.2722, Dos. 133-51, Fh.003-37.

ATASE, BDH, Kl.2688, Dos. 39–243, Fh.003–03.

ATASE, BDH, Kl.2722, Dos. 133–51, Fh.003–40.

ATASE, BDH, Kl.2688, Dos. 39–243, Fh.003–13.

ATASE, BDH, Kl.2702, Dos. 130A–303, Fh. 011, 02.

ARAŞTIRMA VE TETKİK ESERLER

AHMET RÜSTEM BEY; *La Guerre Mondiale et La Question Turco-Arménienne*, çev. Cengiz Aydın, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2001.

ANADOL, Cemal; *Tarih Boyunca Türk-Ermeni Meselesi Ermeni Dosyası*, İstanbul, Bilge Karınca, 2007.

ARŞİV BELGELERİYLE ERMENİ FAALİYETLERİ 1914–1918, cilt II, Ankara, Genelkurmay Başkanlığı Atase ve Denetleme Başkanlığı Yayınları, 2005.

ARŞİV BELGELERİYLE ERMENİ FAALİYETLERİ 1914–1918; cilt IV, Ankara, Genelkurmay Başkanlığı Atase ve Denetleme Başkanlığı Yayınları, 2006

ATAÖV, Türkkaya; “İki Olağanüstü Ermeni Kaynağı-Papazian ve Katchaz-nouni-”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu*, Ankara, 1985.

AVAGYAN, Arsen&MINASSIAN, Gaidz F.; *Ermeniler ve İttihat Terakki İşbirliğinden Çatışmaya*, çev.Mutlucan Şahan, İstanbul, Aras Yay., 2005.

CEMAL PAŞA; *Hatıralar*, Tamamlayan, Behçet Kemal, Selek Yay., M.Sıralar Matbaası, 1959.

CEMAL PAŞA; *Hatırat (1913-1922)*, haz. Ahmet Zeki İzgöer, İstanbul, Hatıralarla Yakın Tarih Dizisi, Nehir Yay., 2006.

CEMAL PAŞA; *Hatırat*, haz. Metin Martı, 5. b., İstanbul, Arma Yay., 1996.

DADRİAN, Vahakn N.; *Ermeni Soykırım Tarihi Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya’ya Etnik Çatışma*, çev. Ali Çakıroğlu, İstanbul, Belge Yay., 2008.

DADRİAN, Vahakn N.; *Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller Toplu Makaleler Kitap 1*, Çev. Atilla Tuygan, İstanbul, Belge Yay., 2004.

DADRİAN, Vahakn N.; *İttifak Devletleri Kaynaklarında Ermeni Soykırımı*, çev. Ali Çakıroğlu, İstanbul, Belge Yay., 2007.

ERMENİ KOMİTELERİNİN Â’MÂL VE HAREKETİ İHTİLÂLİYESİ; haz. H. Erdoğan Cengiz, Ankara, 1983.

GÖYÜNÇ, Nejat; *Türkler ve Ermeniler*, yay. haz. Kemal Çiçek, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2005.

GÜNAY, Nejla; *Maraş’ta Ermeniler ve Zeytun İsyanları*, İstanbul, IQ Yay., 2007.

GÜNAY, Nejla; *XX. Yüzyılda Maraş (Ermeniler, Türkler, Müslümanlar)*, Kahramanmaraş, Ukde, 2012.

GÜRÜN, Kamuran; Ermeni Dosyası, Ankara, TTK Yay., 1985.

HALAÇOĞLU, Ahmet; 1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanması, İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2005.

HALAÇOĞLU, Ahmet; Bir Ermeni'nin İtirafları 1895 Maraş Ermeni Olayları, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2007.

HÜSEYİN NAZIM PAŞA; Ermeni Olayları Tarihi, I.cilt, Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., 1998.

İLTER, Erdal; Türkiye'de Sosyalist Ermeniler'in Silahlanma Faaliyetleri ve Millî Mücadele'de Ermeniler (1890–1923), Ankara, Kök Yay., 2005.

İRTEM, Süleyman Kâni; Ermeni Meselesinin İçyüzü, haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, Temel Yay., 2004.

KARACAKAYA, Recep; "İstanbul Ermeni Patriği Mateos İzmirliyan ve Siyasî Faaliyetleri", Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri, 1.cilt, Ankara, ASAM, 2003.

KÉVORKIAN, Raymond H.; Le Génocide des Arméniens, Paris, Odile Jakob, 2006.

MEHMET ASAF; 1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım, çev. İsmet Parmaksızoğlu, Ankara, TTK Yay., 1982.

Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Takvim-i Vekayi'de Ermenilerle İlgili Haberler", Belleten, C.LV, S.212-214, Ankara, TTK Yay., 1991.

NALBANDIAN, Louis Ziazan; "The Armenian Revolutionary Movement of the Nineteenth Century: The Origins and Development of Armenian Political Parties", PhD thesis, Michigan, Stanford University, 1958.

OHANDJANIAN, Artem; Österreich-Armenien Faksimilesammlung diplomatischer Aktenstücke 1877–1936, Wien, 1995'ten AVUSTURYA-MACARİSTAN VE ERMENİ MESELESİ; haz. İnanç Atılğan&Kerstin Tomenendal, cilt.IV, Viyana, 2004.

OSMANLI BELGELERİNDE 1909 ADANA OLAYLARI; cilt II, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2010.

OSMANLI BELGELERİNDE ERMENİLER; Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1-38.

ÖKE, Mim Kemal; Ermeni Sorunu (1914-1923), İstanbul, İz Yay., 1996.

SARINAY, Yusuf; "Ermeni Tehciri ve Yargılamalar", Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslar arası Sempozyumu Bildirileri, haz. Hale Şıvgın, Ankara, 2006.

SERTÇELİK, Seyit; Rus ve Ermeni Kaynaklarının Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci, Ankara, TBMM Yay., 2009.

SHAW, Stanford J. Show&SHAW, Ezel Kural; Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, çev. Mehmet Harmancı, 2. Baskı, II. Cilt, İstanbul, e Yay., 1983.

SON VAK'ANÜVİS ABDURRAHMAN ŞEREF EFENDİ TARİHİ II. MEŞRUTİYET OLAYLARI (1908–1909), haz. Bayram Kodaman, Mehmet Ali Ünal, Ankara, TTK Yay., 1996.

SONYEL, Salâhi R.; “İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana’da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları (Temmuz 1908- Aralık 1909)”, Belleten, C.LI, S.201, Ankara, TTK Yay., Aralık 1987.

SÜSLÜ, Azmi; KIRZIOĞLU, Fahrettin; YİNANÇ, Refet; HALAÇOĞLU, Yusuf; Türk Tarihinde Ermeniler, Ankara, 2001.

TALÂT PAŞA’NIN ANILARI; haz. Alpay Kabacalı, İstanbul, İş Bankası Yay., 2003.

TUĞLACI, Pars; Tarih Boyunca Batı Ermenileri, II. cilt, İstanbul, Pars Yay., 2004.

TÜRK ERMENİ İHTİLAFI MAKALELER, ed. Hikmet Özdemir, Ankara, TBMM Yay., 2007.

URAS, Esat; Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Genişletilmiş 2. Baskı, İstanbul, Belge Yay., 1987.